

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ – ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АРАБ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРІНДЕ

¹ Е.Б. Молдабек, ² О.Ә. Төребаев, ³ П.М. Сулейменов

АҢДАТПА

Мақаланың негізгі мақсаты – берілген деректерді зерттеп, құнды мәліметтер алу, жинақталған деректер негізінде әл-Фараби шығармаларының хронологиясын қалыптастыру. Жіктеліп келтірілген тарихи деректердің негізінде Әбу Насыр әл-Фарабидің жеке мінез-құлқының адам, тұлға ретінде ғалым болып қалыптасуына қаншалықты әсер еткенін байқаймыз. Күнделікті күйбең тірлік пен дүние-мүлікпен бас тартып бар күш жігерін ғылымға арнауы, оның адамгершілік қасиеттерінің, кішіпейілділігі мен инабаттылығына таңдануға болады. Артына қанша ғылыми мұра қалдырса да қарапайым өмір кешуі соның дәлелі.

Аталмыш мақала көптеген жылдар бойы араб қолжазба деректерімен зерттеу жұмыстарын жүргізген белгілі шығыстанушы ғалым, профессор Ә. Дербісәлі қажының еңбектеріне сүйене отырып жазылды.

Түйін сөздер: Әл-Фараби, дерек, Аристотель, өркениет, Фараб, білім, қолжазба

¹ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Оңтүстік Қазақстан Медицина Академиясы, Шымкент, Қазақстан

³ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Е.Б. Молдабек,
yesker.moldabek@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Молдабек Е.Б.,
Төребаев О.Ә.,
Сулейменов П.М.
Әбу Насыр әл-Фараби –
ортағасырлық араб тарихи
деректерінде // Адам әлемі.
– 2022. – № 3 (93).
– С. 14-26.

Абу Насыр аль-Фараби в средневековых арабских исторических источниках

Аннотация: Главной целью статьи является изучение приведенных данных и получение ценных сведений, формирование хронологии трудов аль-Фараби на основе собранных данных. Опираясь на исторические данные, мы можем видеть, насколько характер поведение Абу Насра аль-Фараби повлиял на становление ученого как личности. Можно восхищаться его нравственными качествами, скромностью и порядочностью, отдающим всю свою энергию стремлению к знанию, отбрасывая материальное благо. Доказательство тому — простой образ жизни, какое бы научное наследие он не оставил после себя.

Данная статья написана на основе трудов известного ученого-востоковеда, профессора А. Дербисали кажы, который на протяжении многих лет проводил исследование арабских рукописей.

Ключевые слова: Аль-Фараби, источник, Аристотель, цивилизация, Фараб, образование, рукопись.

Abu Nasir Al-Farabi – in Medieval Arabic Historical Sources

Abstract. The main purpose of the article is to study the data provided by them and obtain any valuable information, the formation of a chronology of al-Farabi's works based on the collected data. Based on historical data, we can see how the nature of the behavior of Abu Nasir al-Farabi influenced the formation of a scientist as a person. We can admire his moral qualities, modesty and decency, giving all his energy to the pursuit of knowledge, discarding material wealth. The proof of this is a simple way of life, no matter what scientific legacy he left behind.

This article is based on the works of the famous orientalist, professor A. Derbisali Kazhy, who has been conducting research of Arabic handwritten data for many years.

Keywords: Al-Farabi, Source, Aristotle, Civilization, Farab, Education, Manuscript.

Kіpіcne

Ұлы Түркі дүниесінің қара шаңырағы саналатын қазақ топырағынан мәшһүр дүниеге танымал болған аты аңызға айналған қолбасшылар, билеушілер, батырлар, кемеңгер ойшылдар көптеп шыққан. Олардың біразын білсек, тарих толқыны мен саяси ағыстың салдарынан тасада қалып қойған тұлғалар да жетерлік. Әлем ғалымдары араб оқымыстысы деп келген Әбу Насыр әл-Фараби де тасада қалып қоя жаздаған қазақ топырағының тумасы. Мың жылдан асса да ғылым шыңынан осы уақытқа дейін сәулесін шашып тұрған адамзат тарихындағы шоқтығы биік тұлға. Тек өткен ғасырдың 60-жылдары қазақ зиялы өкілдерінің бастамасымен ұлы ойшылды Отанына қайтарып, оның ілімдерін кеңінен насихаттау қолға алынды. Кеңестік, астыртын орыс шовинизмінің бұғауы қалай болғанда да түркі халықтары, оның ішінде қазақ тарихын қалпына келтіру жұмыстарына кедергі келтіруге тырысып бақты. Мәселен, 1975 жылы А.Х. Қасымжанов пен Б.Г. Гафуровтың «Әл-Фараби мәдениет тарихында» («Аль-Фараби в истории культуры») атты монографиясы шыққан болатын. Сол жылы А. Қасымжанов, М. Әуезов және Б. Тайжановтың авторлығымен шыққан «Возвращение Учителя. О жизни и творчестве аль-Фараби» атты кітап өз оқырманымен қауыша алмады: тираж-

дан шыққан кітаптар алынып, жойылған [1,4 б.].

Әл-Фараби заманының қоғамдық ойын саралай келе, ол – ғылыми және философиялық ойдың айрықша кезеңін құрайтынын байқаймыз. Сол кезеңде қазақ топырағын мекендеген халықтар мен тайпалар: қыпшақтар, үйсіндер, қаңлылар, соғдылар, шігіл, яғмалар өздерінен бұрынғы рухани мәдениет пен мұраның тәжірибелерін байыптап, соның нәтижесінде философиялық ілімнің алғашқы тұжырымдары мен жүйелері, танымның қағидалары мен әдістері пайда болады [2, 4 б.].

Ислам философиясының негізін қалаушы, қазақтың тұңғыш маман философы Әбу Насыр әл-Фарабиден бастау алған, қазақ топырағынан шыққан түркі тілдес исламдық философияның ірі өкілдері Жүсіп Баласағұн, Ахмет Йассауи, Махмұд Қашқари және тағы басқалары өзінен кейінгі ұрпаққа философиялық мол мұралар қалдырды.

Ал Абай мен Шәкәрім салған жол арқылы әлемдік философия Еуропа мәдениеті нәрінен сусындап, қазақ философиясын өзіндік ұлттық ерекшеліктерімен таза кәсіби философия дәрежесіне көтере білді.

«Шәкірт ғана емес, ұстаздық еткенімізді көрсететін тұсымыз» дегендей, ислам философиясының негізін қалаушы, Еуропалық реннесанстың серпін алуына түрткі болған Әбу Насыр әл-Фарабидің ілімін ұрпақтарының бойына сіңдіре білу, оны насихаттау жұмысы қазіргі қазақ зиялы қауымының борышы деп блемін.

Әл-Фарабидің әлемдік өркениет алдындағы еңбектері орасан зор. Нақты ғылыми мәліметтерге сүйенсек, әл-Фарабидің аудармалары арқылы ғана араб әлемі Ұлы эллиндердің шығармаларын сақтап қалды. Айталық, алғашқы христиандар ежелгі грек мәдениетін құдайсыздар мәдениеті ретінде мойындағысы келмеді. Осыдан келіп, Еуропада біздің дәуірімізге дейінгі бірінші мыңжылдықтың соңында ежелгі гректердің бірде-бір әдебиеті мен ғылыми еңбектері сақталмаған. Сол кезде қанат жайған жаңа діндер өз кезегінде өзге тілдерді үйренуге қарсы болды. Осындай сапырылыс кезінде VII-VIII ғасырларда мұсылмандар да ежелгі парсылардың – авесталық, пехлевилік, соғдылық жазбаларын және де ежелгі түркілердің барлық жазба ескерткіштерін жойып жіберді. Бұл жазба ескерткіштер тек ислам ықпалы жетпеген Монголия және Алтай аймақтарында ғана сақталып қалды. Бірақ ислам әлемі батыс әлемімен салыстырғанда, әлгінде сөз болған сүргіншіліктердің есесіне бұрынғыдан да сапалы, жаңаша сипаттағы әмбебап жаңа мәдени қалып жасап шықты. Міне, осындай серпілістен кейін ғана, христиандар да ояна бастады.

X-XI ғасырларда христиандық фундаментализм Еуропада әлі де өз күшінде болды. Бір қызығы, осыған қарама-қарсы мұсылмандық Шығыста араб-парсы-түркілік қайта өрлеу дәуірі басталды, зайырлы ғылымдар тездеп өмірге ене бастады, көркем шығармашылық биікке көтерілді. Сол уақытта Таяу Шығыста, Иран және Орталық Азияда тілдердің қолдану орындары белгілі болды. «Араб тілі – ғылым үшін, парсы тілі – поэзияға, түрік тілі – әскер үшін» қолданыс тапты. Жалпы ислам мәдениетінің гүлденуі XIII ғасырға дейін жалғасты. Оған дейін ислам мәдениеті Еуропа өркениетінің қарқындап дамуына шешуші ықпалын тигізіп үлгерген еді. Бұл үлес араб цифрларымен, алхимия, алгебрамен шектесіп қалмады. Ең бастысы, мұсылмандық Шығыс адамзатқа эллиндердің ұлы рухани мұраларын кейінгі ұрпаққа жеткізе білді. Платон, Аристотель және басқа да грек ғұламаларының еңбектері Бағдаттағы халифтің кітапханасында ғана сақталып қалған еді. Әл-Фараби бұл кітаптарды аударып, түсініктемелер жазып отырды.

XI ғасырда Кордовада Платон мен Аристотель шығармалары араб тілінен латын тіліне аударылып жасырын түрде Еуропаға тарай бастайды. Осы кітаптардан бастап ортағасырлық Еуропада ренессанс ұғымы дүниеге келді. Бұл латын терминін «өркендеу» деп қабылдадық. Негізінен **Ренессанс – бұл эллинизмнің Еуропада өркендеуі** [2, 4 б.]. Ол, ежелгі Греция мен ислам әлемінде бастау алған генетикалық бай тұқым болды.

Қазіргі таңда еуропалық бұқаралық санада ислам өркениеті Еуропа мәдениетіне қарама-қайшы деген пікірлер белең алып тұр. Бұл орайда ислам әлемінің әл-Фараби сынды ірі тұлғаларының Еуропа ғылымы мен өркениетіне қаншалықты ықпал еткенін, осындай нақты дәлелдермен, қашанда еске салып отырғанымыз маңызды. Мысалы, әл-Ғазали, әл-Фараби, ибн Сина, ибн Рушдтардың ілімін жалғастырушы еуропалық, мұсылман ойшылдарына жақын ойшылдар – Спиноза, Жильсон, маритен, Хартман сияқты философтарды айтудың өзі жеткілікті. Бұлардың барлығы, батыс пен ислам өркениетінің рухани сұхбаттасуының дәлелі.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу мақалада отандық фарабитану ғылымындағы түбегейлі өзгерістер негізге алынып (әл-Фараби мұрасын зерттеп-зерделеудің соны бағыттарын қалыптастыру, ғалым шығармаларының қолжазбаларын анықтау, табылған қолжазбаларды жинау, еңбектерін түп-

нұсқадан тікелей қайта аудару, ғалым тұжырымдарын жаңаша дәйектеу), тарихи-салыстыру, тарихи-типологиялық, герменевтикалық, деректанулық бағыттағы зерттеу әдістері қолданылды.

Әл-Фарабидің өмірбаяны мен оның еңбектерінің зерттелуі

Ғалымның толық өмірбаянын тәптіштеп жазған тарихи дерек жоқ, оның жазған еңбектерінің санын зерттеуші ғалымдар шамамен 113-тен 200 тарта екендігін тізбектеп өткен [3, 5 б.].

Әл-Фарабидің үзінді өмірбаяны мен оның еңбектері жөнінде араб-парсы тілінде жазылған Ан-Надим (995 ж.), әл-Байһақи (1169 ж.), Жамал әд-дин әл-Қифти (1248 ж.), Қажы Халифа (1657 ж.), латын тілінде жазған Венике (1448 ж.), Камерариус (1638 ж.), француз тілінде жазған Козегартен (1844 ж.), неміс тілінде жазған Генрих Зутер (1902 ж.), ағылшын тілінде жазған Георг Сартон (1927 ж.), түрік тілінде жазған А.Сайылы мен Һ.Үлкен (1950 ж.), орыс тілінде жазған С.Н. Григорян (1958 ж.), өзбек тілінде жазған М. Хайруллаев (1963 ж.) және басқа да зерттеушілердің еңбектерін ерекше атап өткен жөн [4, 4 б.]. Ғұламаның еңбектерін қазақ ғылымы мен жұртшылыққа таныстыруда А. Машанов, Ә. Әлімжанов, А. Қасымжанов, А. Көбесов, Д. Кішібеков, М. Бурабаев, Ғ. Құрманғалиева, Ә. Дербісалиев, Ж. Алтаев және басқа да ғалымдардың еңбектері көптеп шығарылды. Сондай-ақ әл-Фараби еңбектерін түпнұсқадан қазақ тіліне аудару жұмысы кеңінен қолға алынды (Ж. Сандыбаев, Ы. Палтөре және басқалары) [5, 5 б.].

Әл-Фарабидің ғылыми өмірбаянына қатысты Мысрда, Сирияда және Иранда жекелеген авторлар жазғанымен, олар орта ғасырлық мұсылман шежірешілерінен аса алмады. Өзбек ғалымы Мұзаффар Хайруллаев (1931-2004 ж.ж.) айтқандай, Фарабидің ғылыми өмірбаянын белгілі бір хронологиялық жүйе келтіру осы уақытқа дейін мүмкін болмай

отыр [6, 97 б.]. Оның себебін араб, парсы және түрік ғалымдары Әбу Насырдың адамдармен көп араласпай, жападан жалғыз аскеттік өмір сүргенімен байланыстырады [7, 41, 42 б.]. Осы себептен ғалым жөнінде азын-аулақ жазып өткен Захир ад-дин Әбу-л Хасан әл-Байһақи, Жамал ад-дин әл-Қифти, Шамс ад-дин Әбу-л Аббас Ахмет ибн Халликан, ибн Әби Усайбиға секілді шежірешілердің жазған деректері таптырмас қазына болып табылады.

Захир ад-дин Әбу-л Хасан әл-Байһақидың (1099-1170 ж.ж.) «Татимай сувану-л хикма» («Даналық сөздерге толықтырма») атты еңбегінің көшірмелері қолжазба күйінде Тегран, Ташкент, Бомбей, Хайдарабат және Лондон кітапханаларында сақталған. Шығарманың кейбір беттері ағылшын тіліне аударылып өткен ғасырдың 60-жылдары Үндістанда жарық көрген. Негізінен әл-Байһақи бұл еңбегінде мұсылмандық шығыс елдерінен шыққан озық ойлы фәлсафашылар, дәрігерлер, астрономдар, математиктердің өмірбаяны мен еңбектері жөнінде баяндап, қызғылықты деректер келтіреді. Бұл кітаптың әл-Фараби жөніндегі тарауында ғалымның өмірінің түрлі кезеңдерін баяндай отырып, оның шығармашылығына тоқтап өткен. Әбу Насырдан екі ғасырдан кейін өмір сүрген әл-Байһақидың шығармалары зерттеушілер үшін құнды жазба деректеріне жатады.

Әл-Фарабидің өміріне байланысты тың деректер келтірген XIII ғасырда өмір сүрген келесі бір араб тарихшысы **Жамал ад-дин әл-Қифти (1172-1248 ж.ж.)** ғалымның еңбектеріне ерекше баға беріп, оның ғылымға қосқан үлесін айқындады. Сондай-ақ әл-Қифти Әбу Насырдың замандастары мен шәкірттері жөнінде бұрын кездеспеген тарихи әңгімелерді жазып өтіп, әл-Фарабидің 72 трактатын атап көрсетеді [8, 277-280 б.].

«Уафайат әл-ағайан уа анба абна аз-заман» («Ұлы адамдардың қазасы

және заманының ұлдары жайлы мағлұматтар») атты кітаптың авторы тарихшы **ибн Халликан** исламға дейін және онан кейін өмір сүрген ақындар, әдебиетшілер, тарихшылар, ғалымдар, халифалар және әкімдердің өмірі жайлы деректерді алға тартады. Мақаламыздың өзегі болып отырған ұлы ойшыл әл-Фараби бабамыздың Фараб (Отырар) шаһарында туылып, тегі түркі екенін айттып, ол жөнінде теңдесіз мағлұматтар береді.

Әбу Насыр әл-Фараби жөнінде араб тарихшыларының ішінен ғалым, белгілі дәрігер **Ибн Әби Усайбиғаның** (1203-1270 ж.ж.) «Уйуну -л анба фи-т табақату-л атибба» («Дәрігер топтары жайлы жаңалықтардың қайнар көзі») [9, 117 б.] атты дәрігерлер жайында жазған библиографиялық еңбегі үлкен орын алады. Кезінде бұл тарихи дерек бірнеше мәрте Каирде, Бейрутте жарық көрді (Әбсаттар қажы Дербісәлі ағамыз 1881 жылы Каирде шыққан басылымын пайдаланған). Бұл кітаптың 15-тарауы «Шамнан шыққан мәшһүр дәрігерлер тобы» деп аталып, Әбу Насыр әл-Фарабимен басталған. Кітапта Фарабидің басқа деректерде кездеспеген дәрігерлік іліміне тоқталып, онымен қатар Сайф ад-Дауланың сарайында өткізген өмірін, Мысырға сапары жайлы, грек философиясының ерте кездегі ахуалы жөнінде, әл-Фарабидің Аристотель мен Платонның фәлсафалық ілімдерін қалай меңгергені жөнінде құнды деректер берген.

Жылнамашы-ғалым Усайбиға осы еңбегінде Фарабидің 105 трактатының атын атайды. Қазіргі фарабитанушылар арасында ойшылдың қанша еңбегі болғаны және оның атаулары жөнінде нақты бір шешім болмағандықтан бұл тарихи деректің құндылығы осыдан-ақ байқалып тұр. Бұл еңбектің көшірмесін Әбсаттар қажы Дербісәлі ағамыз 1975-1976 жылдары Марокко араб мемлекетінің астанасы Рабат

шаһарындағы V Мұхаммед атындағы университеттің кітапханасынан көшірмесін алған [7, 54 б.].

ФАРАБТАН ШЫҚҚАН ФӘЛСАФАШЫ Жамал әд-дин әл-Қифти (1172-1248) – араб ғылымының тарихшысы

Мұхаммед бин Тархан Әбу Насыр әл-Фараби – Фараб шаһарынан шыққан фәлсафашы. Бұл қала өзеннің арғы шетінен басталатын түркілер елінде жатыр. Мұсылман жамағатында әл-Фараби көтерілген биікке шыға алған фәлсафашы болған жоқ. Ол әуелі Иракқа келген соң, Бағдатта түпкілікті тұрып қалды. Халифа әл-Мұқтадырдың патшалық құрып тұрған кезінде (908-932), тыныштық қаласында ғұмыр кешкен Йуханна бин Жиладтан фәлсафа ілімінен дәріс алды. Ол (Йуханна) ілімдер жайлы айтқан титтей де болса пайдасы зор мәселелерді санасына тоқи берді. Кейінірек әл-Фараби де ұстазына ұқсап өзінің ойын өте ұқыпты әрі жеңіл түсіндіретін дәрежеге жетті. Әл-Фараби көбіне логикаға түсініктеме жасады, оның құпия, жұртқа беймағлұм жақтарына қатты зер салып, жамағатқа ұғынықты етті. Логиканы көпшілік түсінетіндей етіп түсіндірме жазды.

Әл-Фараби өз ойларын өзгелерге өте қарапайым тілмен жеткізуші еді, тіпті кезінде әл-Кинди аяқтай алмаған мәселелерді де шешті. Ол кезде қазіргідей (XIII ғ.) ғылымды таңдап, жіктеп түсіндіру әдісі жоқ еді, ал әл-Фараби болса мұны бірінші болып жазды. Логикаға түсініктеме жасады. Сондай-ақ бұл әдісті басқа да пәндерге қолдана білді. Ақыры ол өз еңбектерінде ойлаған мақсатына жетті. Ұлағатты ғалым болып, зор қадір-құрметке бөленді.

Арада біраз уақыт өткен соң, ол тағы өзінің «Ихса әл-улум уа-т тағриф би-аградаһа», яғни «Ғылымды жіктеу және мақсатты айқындау» атты белгілі еңбегін жазды. Бұл салада да (ғылымды

жіктеуде) әл-Фараби бірінші еді, өйткені оған дейін ғылымның мұндай саласымен айналысқан ешкім болған жоқ. Сондықтан да ғылым, біліммен әуестенгендер оның кітабын жетекшілік етпей, яки еңбектеріне соқпай өте алмайтын. Кейінірек барлығы да оның (әл-Фарабидің) ізімен кетті.

Әл-Фараби «Платон мен Аристотельдің мақсаты» атты кітабында олардың фәлсафа, құқық пен інжу-ой маржандарын сүзген сөз өнері хақындағы еңбектерінің түпкі ой-мақсатын жіті аңғарды, оларға өз тарапынан зор баға берді. Өз кітаптарында ғылымның белгісіз болып келген пайдасы және олардың арақатынасы жайлы салиқалы ой айтты.

Сонан соң Платонның фәлсафасын зерттей бастады, оның еңбектеріне лайықты атаулар берді. Ол Аристотельдің фәлсафалық еңбегіне алғы сөз жазды. Аристотель фәлсафасын бақайшағына дейін зерттеп, (жұртқа) ұғынықты етті. Сонан кейін барып Аристотельдің логикасы мен жаратылыстану ілімі жайлы кітаптар жазды.

Мен фәлсафаны соншалықты жеріне жеткізе талдап, әркез өте ұғынықты етіп, түсіндірген әл-Фарабидің кітабынан өзге еңбекті білмеймін. Ол сан алуан ғылым жайлы жалпы ойларын айта келе, ғылымның әр түріне жете тоқталады. Әл-Фараби болмаса, Аристотельдің «Категориясының» мән-мағынасын, ойын түсіну қиын болар еді, тек әл-Фараби арқылы ғана Аристотель еңбектерінің мәнін бажайладық. Мұндай жағдай ғылым тарихында болған бірінші құбылыс еді. Кейіннен ол тәңірлік (улум әл-илаһи) пен азаматтық ілім (илм әл-мадани) хақында еңбектер жазды. Екеуі де баға жетпес кітаптар. Біріншісі «Қайырымды азаматтық жайлы» делінсе, ал екіншісі «Қайырымдылықтың белгілі құпиясы» деп аталады. Бұл еңбектерде ол Аристотель іліміндегі «Метафизиканың» аса зор маңызын, сондай-ақ

оның алты рухани принципін сөз етеді, дене материясы, олардың жүйесі жайлы әңгімелейді (Метафизиканың арақатынасын санамен екшелейді). Әл-Фараби ондай кітаптарында адамның (адамдық) қасиетін, мінез-құлқының ерекшеліктерін сипаттайды. Жан мен фәлсафаның арақатынасын ашады. Қайырымды және қайырымсыз қала түрлерін жіктей отырып, осы шаһардың мұқтажы, оның әкімі жайлы әңгімелейді.

Әбу Бишр халифа ар-Ради билік құрған тұста (934-940) Бағдатта қайтыс болды. Әбу Насыр әл-Фараби Халаб қаласының әміршісі Сайф ад-Дауланьң сарайында біраз тұрғанымен, кейін одан кетіп қалды да, тікелей сопылық өмір жолына түсті. Сайф ад-Даула оны қатты түсінген. Кейінірек әл-Фараби Шам шаһарына қоныс аударып, (нижраның) 339 жылы сонда кез жұмды [10, 76 б.].

Онан кейін Жамал ад-Дин Қифти әл-Фарабидің 72 еңбегін тізіп өтеді.

ФИЛОСОФ ӘЛ-ФАРАБИ **Ахмет Ибн Халикан (1211-1282)-** **арабтың өмірбаяндық тарихшысы**

Әбу Насыр Мұхаммед бин Тархан Узлағ әл-Фараби – логика, әуезтану және басқа да ғылымдар бойынша көптеген еңбектердің авторы. Ол – аса ірі мұсылман фәлсафашыларының (акбар фаласифа) бірі. Солардың (яғни мұсылман ғалымдарының) ешқайсысы да оның өресіне жеткен жоқ. Әбу Әли ибн Сина шығармаларын жазу үстінде оның еңбектерін пайдаланғанын, сол арқылы мәшһүрлікке қолы жеткенін еске алады. Әл-Фараби түркі еді, өз елінде дүниеге келді, сонда өсті, оның туып өскен шаһары хақында Алла мұрсат берсе, мақала соңында айтамыз. Әл-Фараби өз елінен тысқары шығып, Бағдатқа жеткенше саяхат шегеді. Бұл кезде ол түркі тілін білуші еді, араб тілін кейін үйренді де, осы тілдің нағыз білгірі болды. Бағдатқа келген соң, арада біраз

уақыт өткеннен кейін ол фәлсафамен (әл-улум әл-хикма) шұғылданды.

Әл-Фараби Бағдатқа келген кезде мұнда мәшһүр философ Әбу Бишр Матта бин Йунис тұратын. Ол қарт еді, жамағатқа логикадан дәріс оқитын, өзі осы пән бойынша көптеген еңбектің авторы болатын. Ол Аристотель ілімінің (оны түсіндіру жөнінен), әсіресе логика саласының маманы еді. Күн сайын оның дәрісіне логиканы үйреніп жүрген адамдар жиналатын. Ол Аристотельдің логикасын оқу үстінде шәкірттеріне түсініктеме беріп отыратын. Әбу Бишр Маттаға теңдесер ешкім жоқ еді. Осы ұстаз өз шығармаларында жазу ерекшеліктері және түсіндермесінің ұғынықтылығымен, сондай-ақ күрделі нәрсені қарапайымдатумен атағы шыққан. Сондықтан да бір ғалым маған мынаны айтып еді: «Егер Әбу Насыр Әбу Бишрдан тағылым алмағанда, абстрактілі идеяларды түсіндіруде, ұғуда жеңіл терминдерді қолдана алмас еді. Әбу Насыр оның сабақтарынан әсте қалған емес. Қашанда оның шәкірттерінің арасында жүрді.»

Әл-Фараби Бағдатта көп тұрған жоқ. Арада біраз уақыт өткеннен кейін Харран шаһарына кетті. Ол кезде мұнда христиан дінді, жан-жақты оқымысты, логика маманы Йуханна бин Хайлан тұратын. Әбу Насыр одан логиканы пайдаландың ерекше тәсілі жайынан тағылым алды. Сөйтті де, қайтадан Бағдатқа оралды. Осында зор құштарлықпен фәлсафаны зерттеді. Аристотельдің барлық еңбегімен танысты. Оның идеяларын тез түсінетін қабілетке жетті. Естүімше, Әбу Насыр әл-Фараби өз қолымен: «Мен бұл кітапты жүз рет оқып шықтым», – деп Аристотельдің «Жан туралы» кітабына жазыпты. Сол сияқты Аристотельдің «Физика» кітабына: «Мен бұл кітапты қырық рет оқып шықтым, сонда да қайта оралуға мәжбүрмін», – деп жазған көрінеді. Бірде қайсыбір зиялы адамдар Әбу Насырдан: «Сіз көп

білесіз бе, жоқ әлде Аристотель көп біле ме?» – деп сұраған. Сонда ол былай деп жауап беріпті: «Егер мен оның заманында өмір сүрген болсам, шүбасыз, ең ұқыпты шәкірттерінің бірі болар едім».

Әбу-л Қасым Сағид бин Ахмет бин Абд ар-Рахман бин Саид әл-Куртуби (андалусиялық араб ғалымы – Ә. Дербісәлі) өзінің : «Ғылымдар топтары (Табақату-л хукама)» атты еңбегінде былай дейді: «Әл-Фараби – нағыз мұсылман фәлсафашысы, ол әмірші әл-Мұқтадыр (908-932) билік еткен дәуірде Бағдатта Йуханна бин Хайланнан (бұл кісі тыныштық шаһарында (Бағдатта) дүниеден қайтты) логиканы үйренді. Ол (әл-Фараби) бұл пән бойынша күллі мұсылман фәлсафашыларын қуып жетті, сөйтіп логиканы кемеліне келтіріп, баршаға түсінікті, ұғынықты етті. Оның жұртқа құпия, беймағлұм жақтарының сырын ашты. Сондықтан да ол әл-Кинди және басқалар шешімін таба алмаған «талдау» (тахлил)мәселесінде аса дарындылығымен көрінді, Өз кітаптарында ол қарапайым терминдерді пайдалана отырып, логиканың бес тәсілін (маууад әл-мантық) түсіндірді. Осы бес тәсілді пайдалана білудің амалдарын айтады.

Сондықтан да оның еңбектері осы пән бойынша аса қанағаттанарлық, оның бойында ерекше қасиеттер бар. Кейінерек ол әрбір пәнді көрсете отырып, ғылымды жіктейтін туындысын жазып бітірді. Бұрын дәл осылай етіп ешкім еш нәрсе жаза алмаған еді, сол себепті де оның бұл шығармасы – ғылыммен әуестенгендер үшін таптырмас құрал». Осымен Ибн Саид айтқандарын тамамдайды. Ол жоғарыда жазғандарынан бөлек Әбу Насырдың кейбір еңбектерінің атын атай отырып, тақырыбын да айқындаған. Бағдатта Әбу Насыр ғылымның осы саласын толығымен игеріп, жоғары мәртебеге ие болғанша айналыса берген. Көптеген кітап жазған. Кейін Шамға барғанымен,

онда да көп аялдамастан Мысырға тартқан. Ол өзінің «Ас-Сийаса әл-маданийа» («Азаматтық саясат») деген кітабын Бағдатта бастаған, Мысырда аяқтаған. Кейінірек Шамға қайта оралып, сонда тұрып қалған....

Шамға келген соң, ол бау ішіндегі бұлақ басында күн кешіп, шығармаларын жаза берген. Ол дәптереге өте аз жазып, өз ойларын көбінесе жеке парақтарға түсіретін болған. Оның көптеген шығармасының жоғалып кеткені осы бір жайтпен байланысты. Оның өз үйі болмаған, ол ешқашан да өз қамын ойламаған өте қарапайым жан еді. Сайф ад-Даула оған қазынадан күн сайын 4 дирхем беріп тұруды бұйырған, өйткені әл-Фараби осы мөлшерді қанағат еткен. Өле-өлгенше осылай күн кешкен ол һижраның 339 жылының раджаб айында Шамда дүниеден қайтқан. Оған Алла тағаланың рахымы түссін. Сайф ад-Даула серіктерімен бірге оны жерлеуге келген. Осы кезде әл-Фараби 80 жаста еді. Оны Шам шаһарының сыртындағы «Баб ас-сағирде» («Кіші қақпада») жерлеген. Алла тағалам оған иман байлығын берсін.

Әл-Фараби өзінің қолжазбасында «Турхан» деген сөздің «Тархан» деп оқылатындығын айтады. Бұл – түркі есімдері. Ал әл-Фараби ныспысы Фараб шаһарына байланысты алынған, қазір Атрар деп аталады. Бұл қала Шаш шаһарының арғы жағында, Баласағұнға таяу жерде. Тұрғындарының барлығы имам аш-Шафиғи мәзһабын ұстанады. Алла тағала оған риза болсын. Бұл өзі түркілердің астана қалаларының бірі. Парсы жерінің шекарасына таяу жатқан тағы бір сыртқы Фараб қаласынан айыру үшін бұл шаһарды олар (түркілер) «ішкі Фараб» деп атаған. Сейхун (Сырдария) өзенінің арғы жағында Қашғар қаласына жақын, яғни түркілердің шекарасына тақау Баласағұн шаһары бар. Ал Қашғар – Син (Қытай) елімен шекаралық аралықта жатқан үлкен қалалардың

бірі, әрине, құдіретті Алла тағалам мұны бізден артық білсе керек.

ШАМНАН ШЫҚҚАН ДӘРИГЕР Ибн Әбу Усайбиға (1203-1270)

Ортағасырлық араб дәрігері және дәрігерлердің өмірбаяндық сөздігінің авторы

Әбу Насыр Мұхаммед бин Мұхаммед бин Узлағ бин Тархан Фараб (Отырар) шаһарынан шыққан. Бұл қала Хорасан жерінде, түркілер елінде. Оның әкесі түркі текті әскер қолбасшысы болатын. Әбу Насыр біраз уақыт Бағдатта тұрғанымен, кейінірек Шамға (Сирияға) қоныс аударды, сонда ғұмыр кешіп, кейін сол жерде шаһид болды. Ал Алла тағаланың рақымы түскір кемеліне келген фәлсафашы (*файласуфан камилан*), мейірімді имам (*имаман фадилан*), мұсылмам құқығының нағыз білгірі ретінде танылды. Математика саласында (*әл-улум ар-риадиа*) да білгір ретінде көрінді. Өзі ақкөңіл, салиқалы, ойлы, жер үстінің уақ-түйек күйбеңін күйттемейтін, азға қанағат, барға тәуба қылған данатын. Ол медицина (*синағату-т тыбб*) саласында, әсіресе, бүйрек ауруының нағыз білгірі еді... Сайф ад-дин Әбу-л Хасан Әли бин Әбу Әли әл-Амади бірде маған: «Әл-Фараби бірінші рет Димашық (Дамаск) бағының күзетшісі болған. Ол сонда отырып фәлсафамен айналысты. Таңертеңнен кешке дейін соған қарап шұқшиып отыратын. Осы пән мағынасының түсінуге қиын жерлерін ашты. Тіпті ол науқастанып жатып та, түн кездері болса да кітап оқиты, көңіл күйін кітап оқумен аулаушы еді. Ал киндил (шам) таңға дейін жанып, оған түнгі сақшыдай қызмет ететін. Осылай күндер өте берді. Күндердің күнінде ол ұлы ғалым болды. Тамаша шығармаларымен жұрт назарын өзіне аударды. Оның жанында жүретін көптеген шәкірті болды», – деп еді. Шынында да, ол өз дәуірін жеке жарып шыққан адамды. Мұның өзі оның

дәуірі үшін таңғажайып ғаламат жайт еді. Аса қатты қадірлегендіктен, әмір Сайф ад-Даула оны қастерлеп, сарайынан орын беріп, өзіне жақын тартты. Әбу Насыр оның сарайындағылардың ішіндегі ұлылардың ұлысы еді. Әмір Сайф ад-Даула (сондықтан да) Әбу Насырдың ықпалында болды. Кейбір шайхылар: «Әбу Насыр 338/949 жылы Мысырға сапар шегіп, соңыра Димашыққа оралды да, 339/950 жылдың раджаб айында Сайф ад-Даула Әли бин Хамданның қолында қайтыс болды», – дейді.

Сайф ад-Даула өзіне жақын, арнайы он бес нөкерімен оның жаназасына келді. Әл-Фараби Сайф ад-Дауланың сарайын талақ етіп кетіп қалғанда, әмірші оны «қажетіне жаратсын деп қазынадан бөлген 4 күміс дирһемнен тұратын садақаны алмап еді» деп еске алушы еді. Оның үйі де, мекен-жайына түсіп тұрған кірісі де жоқ-тын. (Сондықтан да) ол ештемені күйттемейтін, райхан йісі бар шарап ішіп, қозының жүрегін қорек ететін. (Кейбіреулер) «Әбу Насыр алғаш қади (қазы) болып еді, оның билігінің әділдігі сонша – кесіміне мойынсұнбайтын кісі болған емес. Ол нені айтса да анық, дәл білетін қырынан көрінеді» деуші еді. Сондай-ақ (халық) «ол әр кеш сайын жатағынан шығып, баққа күзетші ретінде барып, сонау таңға дейін кітап оқумен шұғылданатын» дейтін-ді. Ол әуезтануды жақсы білетін. Оның (музыка жайлы) еңбегінің тиянақты, тыңғылықты жазылғандығы сондай, – оған қосып-алар ештеме жоқты. Ол керемет әуездік аспап жасап шығарды. Соның иінді жерінен шығатын әуенді тыңдағанда немесе өзі сол аспапта ойнағанда керемет тебіренуші еді.

Оның фәлсафаны оқуына мына бір жағдай себеп болды деседі. Бір кісі Аристотель еңбектерінің ішінен бірнеше кітапты сақтай тұруды өтініп әл-Фарабиге қалдырып кетеді. Ол алып қалады да, әуелі бірсыпыра қарап шыққан соң, кейін құнығып оқи бастайды. Содан ол

кітаптардың мағынасын түгел түсініп (кейінірекке дейін), нағыз фәлсафашы болғанша оқи берген көрінеді. Әл-Фарабидің «Фәлсафа» деген сөздің мағынасы қандай?» деген сауалға берген жауабын келтірейік. Ол былай деген: «Философия – грек сөзі, арабтар оны өзге тілден (грек тілінен) қабыл алған, бұл сөз арабтарда (әуелі) «файласуфан» деп аталып кетті. Осы сөздің «даналықты сүйемін» деген мағынасы бар. Бұл грек тілінде «фил» және «суф» деген екі сөзден тұрады. Фил-сүю (махаббат), суфиан – даналық. Ал «файласуф» деген сөздің өзі (жоғарыда айтқанымыздай) «фәлсафа» деген сөзден шыққан. Аталған сөз грек тілінде «файласуфус» болып айтылады. Бұл сөздің этимологиялық жағынан алғанда мағынасы көп, «әсер еткіш» деген мағынасы осы фәлсафаға жақын жатыр...»

Әбу Насыр әл-Фараби өзінің «Фәлсафаның пайда болуы» деген еңбегінде «былай депті дегенсөздер бар» дейді (жұрт). Біз осы еңбектің біраз жерінен (үзінді) келтіре кетуді жөн көрдік. Ол былай деген: «Фәлсафашылардың фәлсафашысы (Аристотель) грек патшалары (мулук әл-йунанин) тұсында мәшһүр болып еді. Аристотель қайтыс болғанымен, әл-Искандария (Александрия) қаласында оның даңқы жайыла берді. Оның ілімі өз қалпынан өзгермей, он үшінші падишаның билік құрып тұрған кезіне дейін жетті. Сол дәуірде 12 дана бар еді. Соның бірі атақты Бандриникус атты кемеңгер болатын. Патша тағына әйел келіп отырған тұста, ол әйелді римдік Агустус жеңіп, мерт етті де, Астахуз әмірші болды. Ол таққа отырып жарлығын жүргізе бастаған соң, кітап қоймаларына да назар аудара бастаған. Кітап шығару ісіне қызығып жүріп Аристотель кітаптарының бір нұсқасын тауып алған. Бұл табылған кітап (Аристотельдің) көзі тірі кезіндегі нұсқасы еді. (Астхауз) Аристотель жазбаларының түсініксіз жерінің сыры

мен қырын ашып отырған оқытушылар және фалсафашылармен де ұшырасады. Аристотельдің өзі мен шәкірттерінің көзі тірісінде жарық көрген (яғни өзі тауып алған) кітаптың көшірмесін түсіруді бұйырады. Міне, осылай (Аристотельдің) ілімі оның табылған осы кітабынан басталады. Ал өзге көптеген кітабын ол жоқ қылуға бұйырады. Аристотельдің табылған кітабын Андрианикус тәртіпке келтірген соң, римдіктердің патшасы осы нұсқаны өзімен бірге Римге алып кетіп, көшірмесін әл-Искандарияда қалдыруға бұйырады. Сондай-ақ ол Андрианикуске «өз орнына басқа бір оқымыстыны қалдыр да, менімен бірге Римге жүресің» деп әмір етеді. Аристотель ілімі мұнда (әл-Искандария) ұзақ уақыт христиандар келгенше өзгермей қала берді. Христиандар римдіктердің ілімін әл-Искандариядан аластады. Христиандардың патшасы (сол кездегі) ғұламаларды жинаған соң, Аристотель ілімін бұрынғы күйінен өзгертпей, бағзы қалпында сақтауға, яғни жалғастыра беруге әмір етті. Себебі христиандар Аристотельдің логикалық және басқа да «болмыстың түрлерінен» (ал-ашкал ал-уджудуийа) (тұратын) еңбектерімен таныса келе, олардың ешкімге келтіретін зияны жоқ екенін түсінді. Аристотель ілімі, міне, осылай байырғы күйінше өзгермей Ислам (дәуірі) келгенше күн кешіп жатты. (Исламнан соң) Аристотель ілімі әл-Искандария шаһарынан Антакия (Сирия) қаласына көшірілді де, бұрынғысынша өмір сүре берді. Сол кезде онда үлкен бір ғұлама бар еді. Одан тағлым алғандардың ішінде Харраннан, Марыдан шыққандар да бар еді. Олар Харраннан Исраил әл-Асқари мен Қауири, Марыдан Ибраһим әл-Марузи мен Йуханна бин Хилан еді. Ибраһим дін оқуымен айналысты да, Қауири өзгелерге тағылым берді. Ал Йуханна бин Хайлан да дін мәселесімен айналысты. Ибраһим әл-Марузи Бағдатқа көшіп келіп, сонда тұрып қалды. Әл-Марузиден

сол уақытта болмысы үйреніп жүрген Матта бин Йунис дәріс алды».

Әбу Насыр әл-Фараби өзі жайлы айта келе, Аристотельдің «Дәлел жайлы кітабын» («*Китаб ал-бурхан*») Йуханна бин Хайланнан және басқалардан оқығанын айтады. Бұрын білмей және араб тілін оқымай тұрып-ақ ол «болмыстың» кейбір түрлерін көрегендікпен ашқан. Кейін мұсылман мұғаліммен (оқымыстысымен) ақылдаса отырып, «болмыстың» кейбір түрлері жайлы оқып беруді сұраған еді. Солай бола тұрса да, бірте-бірте оның өзі де «болмыстың кейбір түрлері» туралы жаза бастаған. Әбу Насыр сондай-ақ өзге «Дәлел жайлы кітапты» да оқығандығын айтқан.

Алла тағаланың рақымы түскір Амми Рашид ад-дин Әбу-л Хасан Әли бин Халифа маған былай деп еді: «Әл-Фараби 339 жылы раджаб айында Сайф ад-Даула бин Хамданның қолында қайтыс болды. Ілім-білімді халифа әл-Мұқтадырдың билік құрып тұрған тұсында күн кешкен Йуханна бин Хайланнан Бағдатта үйренген...» Сол кездегі ғұламалардың бірі – Әбу-л Мубашир Матта бин Ибраһим әл-Марузиден оқыған да, халифа ар-Радидің тұсында 323/934, яки 329/940 жылдары көз жұмған...

Әбу Насырды мәшһүр еткен алғашқы еңбектерінің бірі – «Ихса ал-улум уа-т тағриф биаградаһа» («Ғылымды жіктеу және мақсатты айқындау») деген туындысы. Өйткені оған дейін осындай тақырыпта кітап жазған ешкім болмаған. Ғылыммен әуестенгендер осы кітапты басшылыққа алмай, бұл кітапқа соқпай кете алмаушы еді. Олардың ой-өрісін дамытуда аталған еңбектің рөлі ұланғайыр. Оның (Әбу Насырдың) зерттеу объектісі болған (тағы бір) «Платон мен Аристотель сынды фалсафашылардың мақсаты жайлы» атты кітабы бар. Бұл еңбегімен ол өзінің фалсафа ілімін қаншалықты жетік меңгергендігін дәлелдеп берді. Осылай ол ғылым

құпияларын аша берді, ғылымның (адамға) пайдасын түсіндірді. Әл-Фараби әуелі Платонның фәлсафасын зерттеді, мақсатын айқындады. Сонан соң бірте-бірте Аристотельдің фәлсафасын игере бастады, оған таңғаларлық алғы сөз жазды. Сол арқылы өзі де бірте-бірте (Аристотельдің және оның фәлсафасын біле бастады), фәлсафаны бақайшағына дейін талдап, жіктеді. Аристотельдің мақсатын айқындай отырып, оның физикалық, логикалық еңбектері хақында түсіндірмесі бар бірнеше кітап жазды. Аристотельдің бізге бірінші рет жеткен «ал-илму-л лаһи» (Метафизика) деп аталатын кітабының түсініксіз жерлерін ашты. Өзінің осындай түсіндірмелерден тұратын кітаптарының жалғасын (Аристотельдің) «әл-илм ат-табиғи» («Жаратылыс тану ғылымы») атты еңбегіне түсіндірме жазумен аяқтады. Мен фәлсафадан дәріс алуда осыдан артық пайда келтірген өзге дүниені білмеймін, себебі тек әл-Фараби ғана бүкіл ғылымның мағынасын, ерекшелігін жақсы білгендіктен, осындай туындыларды қалдырды.

Аристотельдің «Категориясын» түсіндірудің бұрын тәсілі жоқ еді, ал әл-Фараби болса бұған да түсініктеме жасай отырып, ғылымды қалай зерттеу (үйрену) керек екендігін түсіндіріп, өзгелерге өнеге болды. Сондай-ақ Әбу Насырдың «Метафизикасынан» басқа «Азаматтық ғылым» атты кітабы да бар. Бұлармен теңдесер өзге ештеңе жоқ. Алғашқысы («Метафизика») қайырымдылықты сөз етсе, екіншісі азаматтық саясатты әңгімелейді. Бірінші кітабында ол Аристотельдің «Метафизикасының» бетін ашты. Аристотельдің моральдық алты принципке құрылған теориясын, сондай-ақ дене материясының құрылысын, оның дәрігерлікпен арақатынасын айқындайды. Ол Аристотель еңбектері арқылы адам категорияларын танып білді, адамның психологиялық күші және «сендіру» мен фәлсафаның арақатынасын ашты. Қадірлі

және қадірсіз шаһарларды суреттеді, сол қалалардың күнделікті қажетінен бастап, патшалардың тарихы мен пайғамбардың қағидаларына дейін баяндады.

Автор Ибн Әби Усайбиға өз жазбасын әл-Фарабидің 112 шығармасының атауларын тізбектеп өтеді.

Әбсаттар қажы Дербісәлі араб әдебиетінің классигі ақын әл-Мұтаннабиге ерекше тоқталып өтеді. Ол жөнінде көрнекті араб әдебиетшісі, профессор Абд әл-Уаһһаб Аззам: «Ахмед әл-Мұтанабби ұрыс тақырыбындағы қасидаларымен өзге ақындар немесе қара сөз зергерлері шыға алмаған шыңға көтерілді. Бұл араб ақыны өлеңдерінің қуаттылығы сонша – оған теңдесетіндер жоқ. Тіпті «Иллиада», «Шаһнаме», римнің «Энейдасы» немесе үндінің «Махатбхаратасы» мен «Рамаядасы» әл-Мұтанаббимен үзеңгі қағыстыра алмайды» дейді [11, 110 б.].

Арабтың ақиық ақыны мен әл-Фарабидің бір сарайда өмір сүріп, екеуінің де өлімінің ұқсастығын саластыра келіп, мұның Сайф ад-Даула сарайындағы күндестерінен болуы мүмкін деген жорамалды профессор Әбсаттар қажы Дербісәлі ағамыз айтады [7, 15 б.].

Қорытынды

Қазір әл-Фараби жөніндегі тарихи дерек жөнінде қалам тартатын зерттеуші ғаламдардың барлығы осы жоғарыда көрсетілген тарихи деректерді айналып өте алмайды. Қазіргі кезде тіл мамандары мен тарихшылар әлемнің қай кітапханасы болмасын қазақ тарихына, оның ішінде әл-Фарабиге қатысты деректерді іздестіру үстінде. Белгілі болғандай, ғалымның еңбектері Тегеран, Исфаһан, Бағдат, Бейрут, Хайдарабад, Каир, Стамбул, Берлин, Лейден, Лондон, Мадрид, Тәшкент және әлемнің басқа да қалаларында сақтаулы. Ұлы ғалымның 1150 жылдық мерейтойына орай көптеген еңбектері қазақ тіліне

аударылды. Дегенмен де ойшылдың «шығармаларын іздестіріп, жарыққа шығару, оны халық игілігіне айналдыру – болашақтың зор міндеттерінің бірі» – дейді ғалым Ә. Дербісәлі [12, 38 б.].

Техас технологиялық университетінің философия бөлімінің басшысы профессор Марк Вебб әл-Фараби жөнінде: «Әл-Фараби Еуропа үшін классикалық философияның сақтаушысы ретінде де маңызға ие. Рим империясы Еуропа герман тайпаларының шабуылына ұшыраған уақытта, Аристотельдің көптеген жұмыстары жойылып кетті. Әл-Фараби, басқа замандастары секілді Аристотельдің мәтіндерін араб тіліне аударып, кең көлемді түсініктемелер жазды. Өз уақыты туғанда антикалық эллиндік ұлы даналық Фарабимен басқа ортағасыр ислам ойшылдарының арқасында Еуропаға қайта оралды. Нәтижесінде ортағасырлық христиан философтары, қасиетті Фома Аквинатты қоса алғанда, христиандық философияның дамуына көмегін тигізген Аристотельдің мәтіндеріне қол жеткізді. Олай болса, әл-Фарабиді ортағасырлық христиан және ислам философиясының әкесі деп айта аламыз» деп ойшылдың еңбегіне өз бағасын берді [13, 12 б.]. «Ұлық болсаң, кішік бол» дегендей, ғалымның ғылым саласына сіңірген еңбегіне қарамай өзін өте қарапайым сезініп, осы дүниенің қызығы мен байлығынан бойын аулақ ұстауы қазіргі нағыз ғылым жолына түскен ізденушілерге де үлкен бір тәрбиенің үлгісі болып тұр.

Әдебиеттер тізімі:

1 Эпоха аль-Фараби и диалог цивилизаций: взгляды на жизнь и философское наследие. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2020. – 365 б.

2 Ж. Алтаев, Ж. Әмірқұлова. Әл-Фараби және ислам философиясы. – Алматы: Қазақ уни-ті, 2012. – 161 б.

3 А. Хаван, А. Мустафаева. Әбу Насыр әл-Фарабидің «Рисала фи-с сиаса» трактатының зерттелуі. Әл-Фараби әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулер журналы. – Алматы: №1(77) 2022 ж. – 206 б.

4 А. Көбесов. Әл-Фараби. – Алматы: Қазақстан, 1971. – 171 б.

5 П. Сулейменов. Әл-Фараби және қазақ халқының рухани мұрасы. – Алматы: Қазақ уни-ті, 2016. – 195 б.

6 Дербісәлі Ә. Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. Тарихи-филологиялық зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 2008. – 488 б.

7 Дербісәлі Ә. Әбу Насыр әл-Фараби – Ұлы даланың дара тұлғасы: жинақ. – Алматы: Қазақ уни-ті, 2020. – 418 б.

8 Джамал ад-дин әл-Қифти. Ахбару-л улама би-ахбару-л хукама. – Каир, 1908. – 280 б.

9 Ahmet Ozel. Hanefi fikih ilimleri. – Ankara. 2006. – 784 б.

10 Абу-л-Баракат ан-Насафи. Канз ад-дақа иқ. Карачи. 2004. – 638 б.

11 Ханна әл-Фахури. История арабской литературы. – М., 1961. – 368 б.

12 Дербісәлі Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. Тарихи-филологиялық зерттеу-лер. – Алматы: Рауан, 1995. – 200 б.

13 Алтаев Жақыпбек. Әл-Фараби өркеніеттер сұхбатында [Мәтін]: көптомдық шығармалар жинағы / Ж. Алтаев; Әл-Фараби атын. ҚазҰУ. – Алматы, 2017. 7-т. – 12 б.

Transliteration

1 Epoha al-Farabi I dialog sivilizatsii: vzglyad na zgizn i filosofskie naslediye. – Алматы: Qazaq uni-ti, 2020. – 365 b.

2 J. Altaev, J. Amirqulova. Al-Farabi jane islam filosofiyasi. – Алматы: Qazaq uni-ti, 2012. – 161 b.

3 A. Havan, A. Mustafaeva. Abu Nasir al-Farabidin «Risalafi-ssiasa» traktatinin zerttelui. Al-Farabialeumettik-gumanitarliq zertteuler journali. – Алматы: №1(77) 2022 j. – 206 b.

4 A. Kobesov. Al-Farabi. – Алматы: Qazaqstan, 1971. – 171 b.

5 P.M. Suleymenov. Al-Farabi jane qazaq halqinin ruhani murasi. Алматы: Qazaq uni-ti, 2016. – 195 b.

6 Derbisali Absattar. Islamnin jauharlari men jadigerlikleri. [Masterpieces and Relics of islam]. – Алматы: Jazushi, 2008. – 488 b.

7 Derbisali Absattar. Abu Nasir al-Farabi – Ulidalanindaratulgasi: жинақ -Almaty:

Молдабек Е.Б., Төребаев О.Ә., Сулейменов П.М.

Qazaquni-ti, 2020. – 418 b.

8 Jamal ad-din al-Qifti. Ahbaru-l ulama bi-ahbaru-l hukama.Kair,1908.-280 b.

9 Ahmet Ozel. Hanefi fikih alimleri. – Ankara. 2006. – 784 b.

10 Abu-l-Barakat an-Nasafi. Kanz ad-daqaik. – Karachi, 2004. – 638 b.

11 Hanna al-Fahuri. Istorya arabskoy literaturi. – M., 1961. – 368 b.

12 Derbisali Absattar.Qazaq dalasinin juldizdari. [Stars of the qazaq steppe] Historical and philological research. – Almaty: Rauan, 1995. – 200 b.

13 Altayev Zh. Al-Farabi orkeniyetter suhbattastiginda [Al-Farabi in the dialogue of civilizations] – Almaty: Qazaq Universiteti, 2017. – 322 b.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Ескер Бегалыұлы Молдабек

Докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Омарқұл Әкімбайұлы Төребаев

философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Оңтүстік Қазақстан Медицина Академиясы, Шымкент, Қазақстан

Пірімбек Мұхамбетұлы Сулейменов

саяси ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Ескер Бегалыұлы Молдабек

Докторант, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Омаркул Акимбайұлы Төребаев

доцент, кандидат философских наук, Южно-казахстанский Медицинская академия, Шымкент, Казахстан

Пиримбек Мұхамбетович Сулейменов

доцент, кандидат политических наук, Казахский Национальный университет им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Yesker Moldabek

PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Omarkul Torebaev

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, South Kazakhstan Medical Academy, Shymkent, Kazakhstan

Pirimbek Suleimenov

Associate Professor, Candidate of Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan